marife
dini araştırmalar dergisi
Turkish Journal of Religious Studies
cilt / volume: 26 • sayı / issue: 1 • yaz / summer 2026

Usûl-i Fıkıh Literatüründe İcmâın Nakli Sorunu ve Delil Değerine Dair Bir Değerlendirme

The Problem of the Transmission of Ijmāʿ in Uṣūl al-Fiqh Literature and An Evaluation of Its Evidentiary Value

Ömer Faruk Öz
Arş. Gör., Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı
Res. Assist., Gaziantep Islam Science and Technology University, Faculty of Theology, Department of Islamic Law
Gaziantep / Türkiye
omerfoz@icloud.com | https://orcid.org/0000-0002-8738-3213

Article Type / Makale Tipi
Research Article / Araştırma Makalesi

DOI: 10.33420/marife.1864243

Article Information / Makale Bilgisi
Received / Geliş Tarihi: 15.01.2026
Accepted / Kabul Tarihi: 28.06.2026
Published / Yayın Tarihi: 30.06.2026

Cite as / Atıf: Öz, Ömer Faruk. "Usûl-i Fıkıh Literatüründe İcmâın Nakli Sorunu ve Delil Değerine Dair Bir Değerlendirme". *Marife* 26/1 (2026) 236-258. https://doi.org/10.33420/marife.1864243

Plagiarism / İntihal: *This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.*

Copyright / Telif Hakkı: *"This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) International License." / "Bu makale Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır."*

Usûl-i Fıkıh Literatüründe İcmâın Nakli Sorunu ve Delil Değerine Dair Bir Değerlendirme

Özet

Bu çalışma, İslam hukukunda temel delillerden biri olan icmâa ilişkin bilginin sonraki nesillere hangi yollarla aktarıldığını ve bu aktarımın icmâın delil değeri üzerindeki etkilerini incelemektedir. İslam hukukunda icmâ, Kur'an ve sünnetten sonra üçüncü temel kaynak olarak kabul edilmekle birlikte hem normatif gücü hem de bilgi kaynağı oluşu sebebiyle erken dönemlerden itibaren teorik tartışmaların merkezinde yer almaktadır. İcmâın dinin asıllarını muhafaza etme ve ictihâdî meselelerde uygulama birliği sağlama gibi fonksiyonları, onun gerçekleştiğine dair bilginin doğru şekilde tespit edilmesi ve sonraki nesillere güvenilir biçimde aktarılmasıyla doğrudan ilişkilidir.

Özellikle icmâın vukuunun tespiti ve buna dair bilginin nakli meselesi, usûl-i fıkıh literatüründe süreklilik arz eden bir tartışma alanı oluşturmuştur. Erken dönemden itibaren icmâın vukuu ve nakline dair farklı görüşler ileri sürülmüş, haberin bilgi değeriyle ilgili yaklaşımlar, icmâın epistemolojik konumuna dair değerlendirmeleri doğrudan etkilemiştir. Bununla birlikte, bu tartışmalar çoğu usul eserinde farklı başlıklar altında ve sınırlı biçimde ele alınmış, icmâın nakil süreçlerini merkeze alan ayrıntılı ve bütüncül incelemelere nadiren konu olmuştur. Literatürde bu konuda kapsamlı bir çalışmanın eksikliği, icmâın nakil süreçleri ve delil değerine etkileri üzerine derinlemesine bir inceleme yapılması ihtiyacını doğurmuştur.

Bu bağlamda araştırmanın temel amacı, icmâa dair bilgilerin hangi yollarla (mütevâtir, meşhûr, âhâd) nakledildiğini ve bu yolların icmâın delil değeri üzerindeki etkisini ortaya koymaktır. Çalışmada öncelikle icmâın tanımı ve kısımlarına yer verilmiş, ardından icmâın nakline dair metodolojik tartışmalar klasik ve modern usul kaynakları karşılaştırılarak detaylı biçimde incelenmiştir. Metodolojik olarak literatür taraması ve metin tahliline dayanan araştırmada, özellikle âhâd yolla nakledilen icmâlara dair usulcüler arasındaki görüş ayrılıkları vurgulanmıştır.

Çalışmanın bulgularına göre, icmâın delil değerini belirleyen temel unsurlardan biri, onun gerçekleştiğine dair bilginin hem tahakkuk ettiği dönemde yaşayanlar hem de sonraki nesiller tarafından doğru şekilde aktarılmasıdır. Bu nedenle icmâın nakil yolları ve bu yolların bilgi değeri, onun İslam hukukundaki kaynaklık değerini doğrudan etkileyen kritik bir mesele olarak öne çıkmaktadır. Mütevâtir nakil, bilgi kesinliği açısından en güçlü yöntem olarak kabul edilmekte ve bu yolla aktarılan icmâın delil değeri neredeyse tartışmasız görülmektedir. Yalan üzerinde birleşmesi mümkün olmayan bir topluluğun icmâa dair oluşan bilgiyi sonraki nesillere aktarması esasına dayanan bu yöntemin kat'î bilgi doğurduğu kabul edilmektedir. Beş vakit namazın, zekâtın ve haccın farz oluşu gibi hükümlere dair icmâların bu şekilde nakledildiği ifade edilmektedir.

Meşhûr yolla aktarılan icmâlar ise bilgi değeri bakımından mütevâtire yakın kabul edilmekte ve özellikle Hanefî usul literatüründe "ilmü't-tüma'nîne" düzeyinde bir bağlayıcılığa sahip olduğu belirtilmektedir. Bu tür icmâlar çoğunlukla amel açısından bağlayıcı görülmekle birlikte, bazı fakihler tarafından kat'î bilgi doğurmadığı gerekçesiyle delil değerinin sınırlı olduğu ileri sürülmüştür.

Âhâd yolla aktarılan icmâlar ise tartışmaların en yoğunlaştığı alanı oluşturmaktadır. Bir kısım fakih icmâın kat'î delil olması gerektiğini savunarak âhâd naklin delil değerini yeterli görmezken, diğer bir grup şer'î amelî meselelerde zanna dayanmanın caiz olduğunu belirterek bu tür icmâların geçerli ve bağlayıcı olduğunu kabul etmektedir. Özellikle Hanefiler ve bazı Şâfiî fakihler, âhâd haberle nakledilen icmâın amel açısından bağlayıcı olduğunu savunmuşlardır.

Sonuç olarak araştırma, icmâ haberlerinin ihtiyatla değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte bu ihtiyat, klasik literatürde yer alan icmâ nakillerinin bütünüyle geçersiz sayılmasını gerektirmemektedir. İncelenen veriler, bu nakillerin delil değerinin nakil biçimi, ittifakın mahiyeti ve icmâın gerçekleştiği nesil gibi unsurlara göre değiştiğini göstermektedir. Bu sebeple icmâ nakillerinin farklı derecelerde tasnif edilmesi ve buna göre değerlendirilmesi daha isabetli görünmektedir. Ayrıca icmâın nakil yolları ve delil değerine ilişkin tartışmaların, usûl-i fıkıh literatüründe güncelliğini ve teorik önemini koruduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *İslam Hukuku, İcmâın nakli, Tevâtür, Meşhûr, Haber-i vâhid.*

The Problem of the Transmission of Ijmāʿ in Uṣūl al-Fiqh Literature and An Evaluation of Its Evidentiary Value

Summary

This study examines through which channels knowledge related to consensus (ijmāʿ), one of the fundamental sources of Islamic law, is transmitted to subsequent generations and how this transmission affects the evidentiary value of ijmāʿ. In Islamic law, ijmāʿ is regarded as the third fundamental source after the Qur'ān and the Sunnah and, due to both its normative authority and its function as a source of knowledge, has been at the center of theoretical debates since the early period. The functions of ijmāʿ, such as preserving the fundamentals of religion and ensuring unity of practice in matters subject to ijtihād, are directly related to the accurate determination of its occurrence and the reliable transmission of related knowledge to later generations.

In particular, determining the occurrence of ijmāʿ and transmitting knowledge concerning it have constituted a persistent area of debate in the literature of uṣūl al-fiqh. From the early period onward, various views have been put forward regarding the occurrence and transmission of ijmāʿ, and approaches to the epistemic value of reports have directly influenced evaluations of the epistemological status of ijmāʿ. Nevertheless, these debates have mostly been addressed under different headings and in a limited manner in most uṣūl works, and have rarely been the subject of detailed and comprehensive studies centered on the transmission processes of ijmāʿ. The absence of a comprehensive study in the literature has therefore created the need for an in-depth examination of the transmission processes of ijmāʿ and their effects on its evidentiary value.

In this context, the main aim of the study is to identify the channels (mutawātir, mashhūr, āḥād) through which knowledge of ijmāʿ is transmitted and to determine how these channels affect its evidentiary value. The study first addresses the definition and types of ijmāʿ and then examines in detail the methodological debates on its transmission through a comparative analysis of classical and modern uṣūl sources. Based on literature review and textual analysis, the study particularly emphasizes disagreements among uṣūl scholars regarding ijmāʿ transmitted through āḥād reports.

According to the findings, one of the key factors determining the evidentiary value of ijmāʿ is the accurate transmission of knowledge regarding its occurrence by both contemporaries and subsequent generations. For this reason, the channels of transmission and their epistemic value emerge as a critical issue directly affecting the status of ijmāʿ as a source in Islamic law. Mutawātir transmission is regarded as the strongest method in terms of epistemic certainty, and the evidentiary value of ijmāʿ transmitted in this manner is considered almost indisputable. This method, based on the transmission of knowledge about ijmāʿ by a group whose agreement upon falsehood is inconceivable, is accepted as producing certain knowledge. It is stated that ijmāʿs concerning rulings such as the obligation of the five daily prayers, zakāt, and ḥajj are transmitted in this way.

Ijmaʿs transmitted through mashhūr reports are considered close to mutawātir in epistemic value, and especially in Ḥanafī uṣūl literature, they are said to possess binding force at the level of "'ilm al-ṭuma'nīna." While such ijmāʿs are generally regarded as binding in practice, some jurists have argued that their evidentiary value is limited because they do not produce certain knowledge.

Ijmaʿs transmitted through āḥād reports constitute the area of most intense debate. Some jurists argue that ijmāʿ must be a definitive proof and therefore do not consider āḥād transmission sufficient, while others maintain that reliance on probabilistic knowledge is permissible in practical legal matters and thus accept such ijmāʿs as valid and binding. In particular, Ḥanafīs and some Shāfiʿī jurists have argued that ijmāʿ transmitted through āḥād reports is binding in practice.

In conclusion, the study demonstrates that reports of ijmāʿ should be evaluated with caution. However, such caution does not necessitate considering the ijmāʿ reports found in the classical literature to be entirely invalid. The data examined indicate that the evidentiary value of these reports varies according to factors such as the mode of transmission, the nature of the agreement, and the generation in which the ijmāʿ occurred. Therefore, it appears more appropriate to classify ijmāʿ reports into different categories and evaluate them accordingly. Furthermore, it is concluded that debates concerning the modes of transmission of ijmāʿ and its evidentiary value continue to preserve their currency and theoretical significance within the literature of uṣūl al-fiqh.

Keywords: *Islamic Law, Transmission of Ijmāʿ, Tawātur, Mashhūr, Khabar al-Wāhid.*

Giriş

İslam hukukunda şer'î hükümlerin temel kaynaklarından biri olan icmâ, ilk dönem fakihleri tarafından genel kabul görmüş,[1] Kur'ân ve sünnetten sonra üçüncü asıl olarak değerlendirilmiştir.[2] Bununla birlikte icmâın oluşum şartları, gerçekleşme imkânı, vukuu, sonraki nesillere aktarımı ve delil değeri gibi hususlar, erken dönemlerden bu yana fıkıh usulü literatüründe tartışma konusu olmuştur. Bu tartışmalardan biri de icmâın nakledilmesi meselesidir.

İcmâ, dinin asıllarının muhafaza edilmesi, ictihâdî meselelerde uygulama birliği sağlanması vb. konularda önemli bir fonksiyona sahiptir. Bahsi geçen işlevlerin sürekliliği ise icmâın vuku bulup sonraki nesillere nakledilmesiyle doğrudan bağlantılıdır. Ancak ittifak esasına dayanan icmâ, doğrudan nakledilebilecek bir olgu değildir. Dolayısıyla fıkıh literatüründe "icmâın nakli" ifadesiyle, mecazi anlatımla ittifakın varlığına dair bilginin aktarılması kastedilmiştir.[3] Nitekim söz konusu bilginin nakli, sözlü rivayetin yaygın olduğu belirli bir zaman diliminden sonra literatürde hakkında icmâ gerçekleştiği varsayılan meselelerin toplandığı eserlerin yazılması suretiyle de gerçekleşmiştir. Bu bağlamda İbnü'l-Münzir'in (ö. 318/930) *el-İcmâ* ve *el-Evsat* adlı eserleri ile İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) *Merâtibü'l-icmâ'*ı, fakihlerin üzerinde ittifak ettiği hükümleri derleme amacı taşıyan erken dönem çalışmalar arasında yer almaktadır. Bununla birlikte İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) *Nakdü Merâtibi'l-icmâ* adlı eserinde İbn Hazm'a yönelttiği eleştiriler, icmâ naklinin güvenilirliği ve kapsamı hususunda literatürde farklı yaklaşımların bulunduğunu göstermektedir.[4]

İcmâın sonraki kuşaklara hangi yollarla (mütevâtir, meşhur, âhâd) aktarıldığı ve bu aktarım biçimlerinin icmâın delil değeri üzerindeki etkisi hem klasik hem modern usul yazımında tartışılmıştır. Özellikle haberin bilgi değeriyle ilgili yaklaşımlar, icmâın epistemolojik konumuna dair yorumları doğrudan etkilemiştir. Ancak yapılan incelemelere rağmen konu, çoğunlukla haber teorisi veya icmâın hücciyetine dair genel tartışmalar bağlamında ele alınmış, müstakil bir inceleme konusu olarak sınırlı düzeyde işlenmiştir. Nitekim çağdaş dönemde yapılan çalışmalardan biri olan Abdulvasıf Eraslan'ın makalesinde de mesele, belirli bir müellif çerçevesinde ele alınmaktadır. Söz konusu durum, icmâın nakli meselesinin litera-

[1] Ebû Zeyd ed-Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, thk. Halîl el-Meys (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 23; Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ali et-Tayyib el-Basrî, *el-Mutemed fî usûli'l-fıkh*, thk. Halîl el-Meys (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1982), 2/4; Ebü'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdullâh el-Cüveynî, *el-Burhân fî usûli'l-fıkh*, thk. Salâh b. Muhammed b. Uveyda (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 1/259-260.

[2] Ebû Abdullâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Mısır: Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1358/1940), 510; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, thk. Muhammed Abdüsselâm Abdüşşâfî (Beyrût: y.y., 1993), 137.

[3] Detaylı bilgi için bk. Ebü'r-Rebî Necmüddîn Süleymân Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravda*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1987), 2/705.

[4] Ayrıca İbnü'l-Kattân el-Mağribî'nin (ö. 628/1231) farklı eserlerden hareketle kaleme aldığı *el-İknâ fî mesâili'l-icmâ* adlı çalışması ile çağdaş araştırmacılardan Sa'dî Ebû Ceyb'in *Mevsûatü'l-icmâ fi'l-fıkhi'l-İslâmî* adlı eseri de bu literatür içerisinde yer alan diğer örneklerdendir.

türde dağınık bir görünüm arz etmesine yol açmıştır.[5] Bu eksikliği gidermek amacıyla, icmâın nakli meselesine odaklanan ve bunu haber teorisiyle ilişkilendirerek değerlendiren kapsamlı bir çalışmaya ihtiyaç duyulmuştur.

Bu araştırmanın amacı, İslam hukuk tarihinde şer'î bir meselenin hükmünde icmâın oluştuğuna dair bilginin sonraki nesillere nasıl aktarıldığını ve bu bilginin delil olma niteliği üzerindeki etkilerini tartışmaktır. Çalışma, icmâ bilgisinin haber olarak bilinebilirliği ve delil olarak güvenilirliği meselesine odaklanmakta, klasik usûl kaynaklarında yer alan görüşleri karşılaştırmalı olarak ele almaktadır. Bu çerçevede Hanefî ve mütekellim usul anlayışlarını temsil eden temel eserlerde meselenin nasıl ele alındığı sistematik biçimde incelenmiş, ilgili tüm kaynaklar taranarak değerlendirmeye alınmıştır.

Yöntem olarak nitel araştırma yaklaşımı benimsenen ve bu doğrultuda literatür taraması ile metin tahliline dayanan çalışmada, önce icmâın tanımı ve kısımları açıklanacak, sonra icmâın nakline dair tartışmalar üzerinde durulacak ve son olarak da mütevâtir, meşhur ve âhâd yolla nakledilen icmâın mahiyeti ve delil değeri hakkındaki tartışmalar incelenecektir.

1. İcmâın Tanımı ve Kısımları

Sözlükte birleştirmek, azmetmek ve fikir birliği etmek gibi manalara gelen icmâ kelimesinin ifade ettiği temel anlam ittifaktır. Ancak bu mana, icmâ kelimesinin diğer anlamı olan azmetmek ile beraber düşünüldüğünde, kararlılık neticesinde ortaya çıkan bir ittifaktan bahsetmek gerekir.[6] Usul eserlerinde ise icmâın farklı tanımları yapılmıştır.[7] İlgili tariflerin oluşturulmasında fakihlerin icmâ telakkileri, onun hakkında ileri sürdükleri şartlar gibi durumların etkili olduğu söylenebilir. Ancak burada özellikle fıkhın istikrar sürecine girdiği hicri 8. asırdan sonra kabul edildiği şekliyle bir tanım zikredilecek olursa icmâ, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) vefatından sonraki herhangi bir devirde, onun ümmetinden müctehitlerin şer'î bir hüküm üzerinde fikir birliği etmeleri demektir.[8]

İlk dönem fıkıh usulü eserlerinde icmâın çeşitlerine yönelik bütüncül ve sistematik taksimlere rastlamak pek mümkün değildir. Fakat özellikle modern dönemlerde yapılan çalışmalarda gelenekteki bilgilerden istikra yapılarak çeşitli sı-

[5] Ayrıntılı bilgi için bk. Abdulvasıf Eraslan, "Haber Naklinin Aklen Temellendirilmesi Bağlamında İcmâ Rivayetleri Üzerine Bir İnceleme", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/23 (Aralık 2019), 452-468.

[6] Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rîfât*, thk. Heyet (Beyrût: y.y., 1983), 10.

[7] İcmâ tanımları için bk. Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 28; Ebû Abdullâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn Râzî, *el-Mahsûl*, thk. Tâhâ Câbir Feyyâd el-Ulvânî (b.y.: y.y., 1418/1997), 4/20; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. İdrîs Karâfî, *Şerhu Tenkîhi'l-fusûl*, thk. Tâhâ Abdurraûf Sad (b.y.: y.y., 1973), 322; Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravda*, 3/5-6.

[8] Ebû Abdullâh Bedrüddîn Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît fî usuli'l-fıkh* (Kâhire: Dâru'l-Ketbî, 1994), 6/379-380; Ebû Abdullâh Muhammed Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hakki min ilmi'l-usul* (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1999), 1/193; Muhammed Mustafa Zühaylî, *el-Vecîz fî usuli'l-fıkhi'l-İslâmî* (Katar: İdâratü'ş-Şüûni'l-İslâmiyye, 2006), 1/227; Abdülvehhâb Hallâf, *İlmü usuli'l-fıkh* (Kâhire: Dâru'l-Akîde, 2006), 36.

nıflandırmalar yapılmıştır. Bu tasniflere göre özetle icmâ, meydana gelişi bakımından sarîh ve sükûti; epistemolojik değeri açısından kat'î ve zannî, fonksiyonu zaviyesinden müekkid ve inşâî, nakli bakımından mütevâtir, meşhur ve âhâd yolla aktarılan icmâ ve dayandığı delil (müstenedi) açısından naklî ve re'yî gibi kısımlara ayrılabilmektedir.[9] Şimdi konunun mihverini oluşturması açısından diğer kısımlar göz ardı edilerek yalnızca icmâın nakli meselesine odaklanılacaktır.

2. İcmâın Nakli ve Nakil Çeşitleri

İslam hukuk tarihinde icmâın tahakkukunu mümkün görmemekle bilinen Şîa, Hâriciler ve Mutezilî âlim Nazzâm'ın (ö. 231/845)[10] haricinde cumhur-i fukaha, icmâın vukuunun ve buna dair bilgiye vakıf olmanın imkân dahilinde olduğunu düşünmektedir.[11] İcmâın vuku bulduğuna dair malumata o dönemde yaşayanlar müşahede ederek ardından gelen topluluklar ise aktarım yoluyla ulaşır. Ancak bu durum sözlü bir bilgiye dayanıyorsa işitme, fiili bir durum olduğunda ise görme yoluyla öğrenilebilir.[12] İcmâın sükûtî olması halinde ise bilgiye, belirli şartların sağlanmasının ardından, sükûtun muvafakate yorulması suretiyle ulaşılır. Dolayısıyla fakihler ve ümmet nezdinde erişilebilir bir haber kapsamında olan bu bilginin sonraki nesillere aktarılması mümkündür. Ancak bu hususta doğan önemli bir tartışma bulunmaktadır. Şöyle ki haberlerin nakledilmesi mütevâtir, meşhûr ve âhâd yolla olur.[13] Tevâtür ile aktarımda genel telakkiye göre bir problem görünmese dahi diğer yollarla nakledilen bilginin değeri konusunda farklı görüşler bulunur. Hal böyle olunca deliller hiyerarşisinde üçüncü sırada bulunan[14] bir kaynağın kat'îliğine halel gelebileceği düşünülebilir.

Meseleye bütüncül bir perspektiften yaklaşıldığında, konunun fıkıh usulünün çeşitli başlıkları altında ele alınan bazı farklı meselelerle irtibatlı olduğu ifade edilebilir.

1. İcmâa katılanların tevâtür sayısına ulaşması.

[9] Konunun ayrıntısı için bk. Ekrem Keleş, *İslam Hukukunun Kaynağı Olarak İcmâ* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 1994), 136-145; İbrahim Kâfi Dönmez, "İcmâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 20/424-425.

[10] İlgili görüşün Nazzâm'a aidiyeti hakkındaki tartışmalar için bk. Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 6/385.

[11] Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed el-Mervezî es-Semânî, *Kavâtıu'l-edille fi'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan İsmâil eş-Şâfiî (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1999), 1/469-470; Muzafferuddîn Ahmed b. Ali İbnü's-Sââtî, *Bedîu'n-nizâm*, thk. Sâd b. Garîr b. Mehdî es-Selmâ (b.y.: y.y., 1985), 1/257; Ahmed Hasan, *The Doctrine of Ijmâ in Islam* (İslamabad: Islamic Research Institute, 1976), 13-14. Ayrıca konu ile ilgili bilgiler için bk. Taha Nas, "İcmâ Teorisi ve Bâkillânî'nin Etkisi", Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 16/30 (2014), 9-10.

[12] Alâüddîn es-Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl fî netâicü'l-ukûl*, thk. Muhammed Zekî Abdülberr (Katar: Matâbiu'd-Dûha el-Hadîse, 1984), 1/531.

[13] Mütekellim usulcülerin haber teorilerine göre nakil açısından rivayetler, mütevâtir ve âhâd olarak ikiye ayrılmakla birlikte burada daha ayrıntılı olması hasebiyle fukahanın haber taksimi zikredilmiştir.

[14] İslam hukukunda kaynaklar hiyerarşisine dair tartışmalar için bk. Ebü'l-Hasen Alâüddîn el-Merdâvî, *et-Tahbîr şerhu't-Tahrîr fî usûli'l-fikh*, thk. Abdurrahman el-Cibrîn vd. (Riyâd: Mektebetü'r-rüşd, 2000), 8/122-126; Saliha Kasapoğlu, "Şer'î Delillerde Öncelik Meselesi ve Anlama Yöntemine Etkileri", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/34 (Aralık 2018), 773-774.

Öncelikle icmâın gerçekleşebilmesi için icmâa katılan müctehidlerin tevâtür derecesine ulaşabilecek bir sayıya erişmesi gerekip gerekmediği konusu gündeme gelmektedir. Nitekim bu konuda böyle bir şartı ileri sürmenin genel kabul görmediği ifade edilebilir. Bu konuda farklı temellendirmeler olmakla birlikte temel argüman ümmetin hata üzerine ittifak etmesinin muhal görülmesidir. Şöyle ki yeryüzünde icmâ ehli dışında hiç kimse bulunmayacak olsa ve onlar bir konuda ortak kanaate varsalar bu görüşün hata üzerine birleşmenin imkansızlığı sebebiyle doğru olduğu kabul edilir.[15]

Biraz daha ayrıntıya girilecek olursa icmâdaki temel unsur, bir dönemde yaşayan müctehidlerin şer'î bir meselenin hükmü hakkında ittifak etmesidir. Bu durum hasıl olduktan sonra sayının bir önemi bulunmamaktadır. Buna karşılık tevatür şartını ileri sürenler bilginin bağlayıcı olabilmesi için bunun gerekliliği üzerinde durmuşlardır.

Konu ile ilgili olarak, Gazzâlî (ö. 505/1111), icmâın hücciyetini aklî delillerden ispat etmeye çalışanların müctehidler hakkında tevatür sayısına ulaşmış olma şartını ileri sürmeleri gerektiğini, meseleyi sem'î/naklî kanıtlardan temellendirenlerin ise müspet ve menfi yönde iki farklı kanaate ayrıldıklarını söylemiştir. Nitekim Gazzâlî, her iki tarafın görüş ve istidlallerini aktarıp tartıştıktan sonra böyle bir şartı koşmanın doğru olmayacağı kanaatine ulaşmıştır.[16]

2. İcmâın sabit olup olmadığının bilinebilirliği ve bunun haber teorisiyle ilişkisi.

İcmâın nakli konusunun İslam hukuk usulünün temel nazariyelerinden olan haber teorisiyle doğrudan irtibatlı olduğunu söylemek mümkündür. Zira fıkıh literatüründe haberin tahammülü, edası (nakledilmesi) ve bilgi değeri hakkında önemli incelemeler yapılmıştır. Bu bağlamda -aşağıda detaylı olarak ele alınacağı üzere- özellikle haber-i vâhidin delil değeri ve kendisiyle amel edilebilirliği tartışılmıştır.

Konuyla bağlantılı olarak, bir meselede icmâın vuku bulduğuna dair haberlerin bilgi değeri bazı klasik dönem âlimleri tarafından tenkide maruz kalmıştır. Örneğin rivayet ağırlıklı fıkıh düşüncesini benimseyen Ahmed b. Hanbel'e (ö. 241/855) atfedilen rivayetlere göre o, "bir kişi bir konuda icmâın olduğunu iddia ederse bu yalandır, zira insanlar ihtilaf etmiştir ancak kendisi bundan haberdar değildir. Bunun yerine bu konuda 'insanların ihtilaf ettiklerini bilmiyorum' diyebilir" şeklinde ifadelerde bulunmuştur.[17] Ahmed b. Hanbel'e nispet edilen bu yaklaşımın arka planı, literatürde yer alan bazı icmâ nakilleri incelendiğinde daha iyi

[15] Ebû Muhammed Muvaffakuddîn el-Cemmâîlî Makdisî, *Ravdatü'n-nâzır ve cünnetü'l-münâzır fî usuli'l-fıkh alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed*, thk. Şabân Muhammed İsmâîl (Beyrût: Müessesetü'r-Reyyân, 2002), 1/389; Şemseddin Muhammed b. Hamza Molla Fenârî, *Fusulü'l-bedâyi fî usuli'ş-şerâyi*, thk. Muhammed Hüseyin Muhammed Hasan İsmâîl (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006), 2/304.

[16] Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 148-149.

[17] Ferhat Koca, "Hanbelî Mezhebi", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/535; Ayrıca Ahmed b. Hanbel'in bu konudaki görüşünün temeli hakkındaki yorumlar için bk. Bekir Karadağ, Mutezile'nin Fıkıh Anlayışı (Ebû Bekir Esam Örneği) (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2023), 68-73.

anlaşılmaktadır.

Nitekim buna bir örnek olarak hakkında icmâın tahakkuk ettiği meseleleri konu edinen bir eser yazan İbnü'l-Münzir en-Nîsâbûrî'nin (ö. 318/930) kitabı incelendiğinde bazı konularda icmâın olduğu fakat başka kişilerin o konuda farklı düşündükleri aktarılmıştır.[18] Dolayısıyla bu misalden yola çıkarak bir konuda icmâın olduğunu iddia etmek hem ilgili haberin sıhhati hem de hakiki manada bir icmâın varlığı hakkında şüpheleri beraberinde getirmektedir. Benzer bir durum fürû fıkıh literatüründe yer alan bazı icmâ nakillerinde de gözlemlenmektedir. Bu tür örnekler, nakledilen bilginin doğruluğunun yanı sıra, söz konusu icmâ iddiasının mahiyetinin de ayrıca araştırılmasını gerekli kılmaktadır. Zira literatürde icmâ lafzı her zaman usul eserlerinde tanımlanan teknik anlamıyla kullanılmamış, bazı durumlarda daha sınırlı kapsamlı ittifakları ifade etmek üzere de tercih edilmiştir.

Bu hususa işaret eden örneklerden biri Ahmed Şemseddin Kadızâde'nin (ö. 988/1580) *Fethu'l-Kadîr* tekmilesinde yer alan değerlendirmesidir. Müellif, gasp edilen hamrın kendiliğinden sirkeye dönüşmesinden sonra telef olması halinde tazmin gerekip gerekmeyeceği meselesinde kullanılan "لا يضمن بالإجماع" ifadesini açıklarken burada kastedilen icmânın, şer'î deliller arasında yer alan ve bütün müctehidlerin ittifakıyla gerçekleşen ümmet icmâı olmadığını, Hanefî mezhebinin imamları arasındaki ittifakı ifade ettiğini belirtmektedir. Hatta bu yorumunu temellendirirken söz konusu meselede diğer mezhep imamlarının farklı görüşler benimsediğini özellikle vurgulamaktadır.[19] Bu misal, fürû literatüründe yer alan bazı icmâ

[18] Örneğin mukim iken namaz kılmayı unutan bir kişi sefere çıktığında ilgili namazı mukim iken kılacağı rekat sayısınca kılması gerektiği konusunda ulemanın icmâ ettiklerini aktaran müellif, bu konuda Hasan el-Basrî'nin (ö. 110/728) farklı düşündüğünü ifade etmiştir. (وأجمعوا على أن من نسي صلاة في حضر؛ فذكرها في السفر، أن عليه صلاة الحضر إلا ما اختلف فيه الحسن البصري) bk. Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm İbnü'l-Münzir, *el-İcmâ*, thk. Fuâd Abdülmün'im Ahmed (Riyâd: Dâru'l-Müslim, 2004), 42. Başka bir misal olarak yazar, İslam hukuk literatüründe arâyâ kavramıyla ifade edilen belli bir miktardaki kuru hurmanın tahminen aynı miktardaki taze hurma karşılığında satım akdinin cevazı noktasında ulemanın icmâ ettiklerini ancak Ebu Hanife ve arkadaşlarının bu akdi caiz görmediklerini belirtmiştir. (وأجمعوا على بيع العرايا: وأنه جائز، النعمان وأصحابه، قالوا: لا يجوز) bk. İbnü'l-Münzir, *el-İcmâ*, 95. Ancak bilindiği üzere Hanefîler konuya hibe temelli yaklaşarak bu akdi caiz görmektedirler. Dolayısıyla müellifin ifadeleri bize bu gibi konulardaki görüşlerin nispetinin sıhhatinin tespit edilmesi gerekliliğini de göstermektedir. Konunun ayrıntısı için bk. Necmeddin Güney, *Satım Akdi Özelinde İslam Borçlar Hukukunda Garar* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013), 180-181.

[19] Konuyla ilgili olarak Kadızâde'nin ifadesi şöyledir: (أقول: هذا ليس بسديد؛ لأن الذي لا يحتاج إلى دليل ما أجمع عليه الأمة الذي هو أحد الأدلة الأربعة الشرعية، فإن الإجماع عليه بالمعنى المذكور يكفي دليلا عليه. والظاهر أن مراد المصنف بالإجماع هاهنا هو إجماع ...بالإجماع أئمتنا الثلاثة الذين وقع الخلاف بين أعظمهم وبين صاحبيه فيما ذكر آنفا من مسألة الاستهلاك، لا إجماع الأمة الذي هو من الأدلة؛ لأن هذا الإجماع إنما يتحقق باتفاق جميع المجتهدين الموجودين في عصر من أمة محمد صلى الله عليه وسلم على حكم شرعي، وهو غير ثابت فيما نحن فيه، كيف وقد قال في معراج الدراية هاهنا: وعند الأئمة الثلاثة، يعني مالكا والشافعي وأحمد، لو تخللت الخمرة بنفسها وهلكت في يد الغاصب يضمن، وأما إذا تخللت بفعل الغاصب لا يضمن) bk. Ahmed Şemseddin Kadızâde, *Netâicü'l-efkâr fî keşfi'r-rumûz ve'l-esrâr (Tekmiletü Fethi'l-Kadîr)* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1970), 2/363. Benzer bir durumun söz konusu olabileceğini düşündüren bir başka örnek Kâsânî'nin eserinde görülmektedir. Nitekim Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi* adlı meşhur kitabının istihlâf bahsinde, imamın teşehhüd miktarınca oturduktan sonra yerine kıraate ehil olmayan bir kimseyi geçirmesi halinde namazın bozulup bozulmayacağı meselesini ele alırken bazı Hanefî meşâyihinden (لا تفسد بالإجماع) ifadesini nakletmektedir. Bununla birlikte aynı bağlamda Ebû Hanîfe'ye nispet edilen farklı bir görüşe de yer verilmesi, burada kullanılan icmâ lafzının kapsamı ve mahiyeti hakkında ayrıca değerlendirme yapılmasını gerekli kılmaktadır. bk. Alâuddîn Ebû Bekr b. →

nakillerinin değerlendirilmesinde yalnızca naklin sıhhatinin değil, nakledilen ittifakın kapsamının da dikkate alınması gerektiğini göstermektedir. Dolayısıyla bir meselede icmâ bulunduğuna dair haberlerin değerlendirilmesinde, söz konusu ittifakın ıstılahî anlamda ümmet icmâını mı yoksa belirli bir mezhep veya fakih çevresinde oluşan görüş birliğini mi ifade ettiğinin ayrıca tetkik edilmesi önem arz etmektedir.

İcmâın kapsamına ilişkin bu tartışmaların yanında, söz konusu ittifakın hangi aşamada kesinlik kazanmış sayılacağı meselesi de usul âlimleri arasında tartışma konusu olmuştur. Bu bağlamda İmam Şâfiî'ye nispet edilen inkırâzü'l-asr şartına göre, bir meselede ortaya çıkan ittifakın kesin bir icmâ olarak değerlendirilebilmesi için, icmâa katılan müctehidlerin görüşlerinden dönmeksizin vefat etmiş olmaları gerekir. Zira müctehidin hayatta bulunduğu sürece yeni bir delile ulaşması veya önceki kanaatini terk etmesi ihtimal dahilindedir. Bazı araştırmalara göre her ne kadar Şâfiî'nin mevcut eserlerinde bu şartı açıkça ortaya koyan bir ifadeye rastlanmasa da söz konusu yaklaşım, icmâın kesinlik kazanması, tespiti ve sonraki nesillere aktarılmasına ilişkin problemlerin erken dönemlerden itibaren tartışıldığını göstermektedir.[20]

Fıkıh tarihinde icmâın nakli konusu haber teorisi ile alakası cihetinden bazı fakihler tarafından tartışılmaya devam etmiştir. Bu çerçevede İslam hukuk tarihinde görüşleriyle ayrı bir ekolün temsilcisi konumunda olan İbn Hazm (ö. 456/1064) icmâ telakkisi ile klasik anlayıştan farklı bir düşünce yapısına sahiptir. Nitekim o kaleme aldığı birden fazla eserinde, muhtelif bölgelerde yaşayan fakihlerin hepsinin görüşlerine muttali olmanın fiili olarak imkânsızlığı, hakikatte icmâ olarak nitelendirilemeyecek birçok meselenin hükmünde icmâ iddia edildiği gibi görüşleri ileri sürerek icmâı yalnızca sahabe döneminde gerçekleşen bir olgu olarak görmektedir.[21] Bu yaklaşımın daha ileri bir örneği ise Şevkânî'de (ö. 1250/1834) görülmektedir. Müellif, icmâın (tahakkuk etme) imkânı, vukuu, naklinin imkânı ve naklinin vukuunun, hakiki manada bir icmâın gerçekleşmesine engel unsurlar olduğunu ileri sürmektedir. Hatta Şevkânî meseleyi bir adım daha öteye götürerek icmâın mütevatir yolla dahi naklinin âdeten mümkün olamayacağını düşünmektedir.[22]

Modern döneme gelindiğinde özellikle icmâ delili hakkında menfi kanaatleri

→

Mesûd b. Ahmed el-Hanefî el-Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi fî tertîbi'ş-şerâi* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986), 1/227.

[20] Konunun ayrıntısı ve ilgili kaynaklar için bk. Adem Yenidoğan, "İmâm Şâfiî (ö. 204/820)'nin İcmâ Anlayışı", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 13/1 (2013), 93.

[21] Detaylı bilgi için bk. Ebû Muhammed Alî b. Ahmed el-Endelüsî İbn Hazm, *el-Muhallâ bi'l-Âsâr*, thk. Abdülğaffâr Süleymân el-Bendârî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2002), 1/75-76; Ebû Muhammed Alî b. Ahmed el-Endelüsî İbn Hazm, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrût: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.), 1/47; Ebû Muhammed Alî b. Ahmed el-Endelüsî İbn Hazm, *Merâtibü'l-icmâ fi'l-ibâdât ve'l-muâmelat ve'l-i'tikâdât* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.), 9-16; Ebû Muhammed Alî b. Ahmed el-Endelüsî İbn Hazm, *en-Nübzetü'l-kâfiye fî ahkâmi usûli'd-dîn*, thk. Muhammed Ahmed Abdulazîz (Beyrût: y.y., 1984), 24-29.

[22] Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 1/195-197; Ebû Abdullâh Muhammed eş-Şevkânî, *Veblü'l-ğamâm alâ Şifâi'l-üvâm*, thk. Muhammed Subhî Hasan Hallâk (Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1995), 1/67-73; Ebû Abdullâh Muhammed eş-Şevkânî, *Neylü'l-evtâr şerhu Münteha'l-ahbâr*, thk. İsamüddin es-Sabâbetî (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1993), 4/80.

olanların eleştirdikleri hususlar arasında icmâın nakline dair doğrudan bir tenkide -tespit edebildiğimiz kadarıyla- rastlanmamıştır. Bununla birlikte Reşid Rıza (ö. 1935), bir konu hakkında icmâın varlığını iddia etmenin başlı başına bir sorun içerdiğini, zira Allah'ın dışındaki kimsenin bir asırda/dönemde yaşayan tüm müctehidlerin görüşlerine muttali olamayacağını iddia etmiştir. Ayrıca Reşid Rıza, ilk dönem usulcülerinden beri icmâın imkânı, vukuu ve nakline dair önemli görüş farklılıklarının bulunduğunu ifade ederek ıstılâhî manada icmâın alanını yalnızca sahabe icmâını kapsayacak şekilde daraltıcı bir yorum benimsemiştir.[23] Reşid Rıza'nın mezkûr görüşleri, kendisi gibi Muhammed Abduh (1849-1905) ekolüne bağlı bazı araştırmacılar tarafından da benimsenmiştir.[24]

Konu ile ilgili eleştirel yaklaşan âlimler, icmâın var olduğu iddia edilen bir meselede ihtilaf ihtimali ve farklı bölgelerde yaşayan müctehidlerin görüşlerine muttali olmanın imkânsızlığı gibi mezkûr mülahazaların yanı sıra farklı argümanlar da ileri sürmüşlerdir. Örneğin icmâa katılan müctehidlerin görüşlerine muttali olunsa dahi onların hakiki manada neye inandığını bilmek, onlara ulaşmayı ve onlarla bir araya gelmeyi gerektirir ki bu âdeten imkânsız denmiştir. Hatta müctehidler bir araya gelir, onların görüşleri duyulup fiilleri görülse bile bir sebebe binaen inançlarının aksini söyleme ve yapma ihtimalinden dolayı bu bilgi yakîn ifade etmez. Bunun da ötesinde icmâ ehlinin inancının bilinmesi durumunda dahi diğer müçtehitlere henüz ulaşılmadan onun bu inanışından vazgeçme ihtimalinden dolayı yine bir taazzür söz konusu olur.

Meseleye destekleyici yaklaşan usulcüler, tüm bu tezlerin vakıaya ters bir nitelik arz ettiğini ifade etmişlerdir. Böyle olmasa bile icmâ ehli olan müctehidin görüşü ve inancı hem telifleri hem de öğrencileri yoluyla bilinebilir. Ayrıca dinde asıl olan zâhir ile amel etmektir. Dolayısıyla herhangi birisinin inancı hakkında varsayımda bulunmak doğru kabul edilemez. Bununla birlikte onlara göre, birçok konuda icmâın varlığı şüphesiz olarak bilinmektedir. Örneğin tüm Şâfiî ulemasının zimmî karşılığında Müslümanın kısas edilemeyeceği ve velisiz kıyılan nikah akdinin batıl olması yönündeki düşünceleri ile bütün Hanefî fakihlerin ise bu görüşlerin tersi yönünde kanaate sahip oldukları bilinmektedir. Sonuç olarak literatürde buna benzer karşılıklı itiraz ve cevaplar bulunmaktadır.[25]

Çalışmanın ana teması ile bağlantılı konulara değindikten sonra, özetle ifade edilecek olursa usulcülerin çoğu, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) vefatından sonra herhangi bir asırda müctehidlerin şer'î ameli bir meselenin hükmünde ortak kanaate vardıklarına dair bilginin mütevâtir, meşhûr ve âhâd yollarla nakledilebileceğini ifade etmişlerdir.[26] Söz konusu üçlü taksim, sünnetin nakline benzer şekilde yine

[23] Muhammed Reşid Rıza, "el-Muhâveratü't-tâsi'a: et-Taklîd ve't-telfîk ve'l-icmâ", *Mecelletü'l-Menâr* 4 (1901), 361-370.

[24] Konunun ayrıntısı için bk. Hallâf, *İlmü usûli'l-fıkh*, 39-40; Mahmûd Şeltût, *el-İslâm: Akîde ve şerîa* (Kâhire: Dâru'ş-Şürûk, 2001), 65-69.

[25] Konunun ayrıntısı için bk. Ali b. Muhammed el-Âmidî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. Abdurrezzâk el-Afîfî (Dımaşk-Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 1981), 1/198-199.

[26] Muhammed b. Ahmed b. Ebû Sehl es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, thk. Ebu'l-Vefâ Afğânî (Haydarabad; Beyrût: Lecnetü İhyâi'l-Maârif en-Nu'mâniyye; Dâru'l-Marife, 1993), 1/302-303; Alâüddîn Abdülazîz →

Hanefî usulcüler tarafından yapılmıştır. Şimdi mezkûr yollarla nakledilen icmâın keyfiyetine dair görüşlere yer verilerek konu detaylı bir şekilde tetkik edilmeye çalışılacaktır.

2.1. Mütevâtir Olarak Nakledilen İcmâ ve Hükmü

Mütevâtir olarak nakledilen icmâ, icmâın tahakkuk ettiğine dair bilginin -onun gerçekleştiği dönemde- yalan üzerine birleşmeleri âdeten mümkün olmayan topluluklar tarafından yine kendileri gibi kimselere aktarımı olarak tanımlanabilir. Bu çerçevede İslam bilgi kuramında en kuvvetli haber aktarma yöntemi olarak kabul edilen tevâtür, icmâ bağlamında ele alındığında, tevâtür yoluyla iletilen icmâın -icmâa katılanların sahâbe veya sonraki dönem müctehidler olması bir tarafa- delil değerinin neredeyse tartışmasız derecede güçlü olduğu sonucuna ulaşılır.

Fıkıh usulü müelliflerinin sarih beyanlarına göre icmâ mütevâtir olarak nakledildiğinde, haberin sübutu bakımından kesinlik söz konusu olur.[27] Burada ifade edilen kesinlik için literatürde kat'îlik lafzı kullanılır. Bir konudaki olasılıkların mutlak surette nefyedilmesi sonucu ulaşılan kesinlik bu ibareyle ifade edilir.[28] Dolayısıyla mezkûr tanımdaki şartları haiz haberin yakîn bilgi taşıdığı ve bu rivayetle ilgili dönemde/konuda icmâın hakikaten vaki olduğu kanaati hasıl olmaktadır. Ancak bu durum daha çok dinin asılları hakkında söz konusu olmuştur. Örneğin beş vakit namazın, zekâtın, ramazan orucunun ve haccın farz oluşu hakkında icmâ tahakkuk etmiş ve buna dair bilgi mütevâtir olarak nakledilmiştir.

Bazı usul eserlerinde yukarıda örnek olarak zikredilen beş vakit namaz, zekât, ramazan orucu ve hac konuları gibi ümmehât-ı şerâyi' (dinin asılları) sayılan hususların icmâ yerine mütevâtir haber ile sabit olduğu yönünde kimi itirazlar zikredilmiştir. Nitekim kaynaklarda belirtildiği üzere icmâ ile tevâtür arasındaki fark açıktır. Genel anlamda tevâtür, sabit olan bir şeyin bilgisini getirirken icmâ, daha önce sabit olmayan bir şeyi ortaya koyar.[29] Ancak mütevâtir ile icmâ arasında ortak bir yönün bulunduğunu da belirtmek gerekir. Buna göre tevâtürde haberin nakledilmesi konusunda bir uzlaşı söz konusuyken icmâda ise hüküm hakkında mevcut olan bir ittifak bulunmaktadır. Dolayısıyla bu iki durum tevâtür ile nakledilen icmâ şeklinde birleşince hem hükümde hem de nakilde bir birliktelik meydana gelmektedir.

Ayrıca icmâın naklinde tevâtürün şart koşulup koşulmayacağı hususu usulcüler arasında tartışılmıştır. Nitekim Tâceddin es-Sübki (ö. 771/1370) ve Zerkeşî (ö. 794/1392), bu konuda ihtilafın söz konusu olduğunu, Mâverdî (ö. 450/1058), Cüveynî (ö. 478/1085) ve Âmidî'nin (ö. 631/1233) böyle bir kayıt koymadığını fakat cumhur-i fukahanın tevâtür şartını ileri sürdüğünü ifade etmişlerdir. Zira

→

b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr an usûli Fahri'l-İslâm el-Bezdevî* (b.y.: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.), 3/265.

[27] Makdisî, *Ravdatü'n-nâzır*, 1/440; Sa'düddîn Mes'ûd et-Teftâzânî, *et-Telvîh ale't-Tavdîh li metni't-Tenkîh* (Kâhire: Matbaatü Muhammed Ali Sabîh ve Evladihî, 1957), 2/103.

[28] Teftâzânî, *et-Telvîh*, 1/63.

[29] Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 3/266.

belirtildiğine göre sünnetin nakledilmesinde olduğu gibi icmâın aktarımında da tevâtür şartı ileri sürülemez.[30] Bu mesele ayrı bir tartışma konusu olmakla birlikte aşağıda görüleceği üzere ilgili mevzuda her iki görüş mensupları karşı tarafı bazen azınlık bazen çoğunluk olarak nitelemektedir.

2.2. Meşhûr Olarak Nakledilen İcmâ ve Hükmü

Hanefî usulcülerden şeyhayn olarak bilinen Pezdevî (ö. 482/1089) ve Serahsî (ö. 483/1090) başta olmak üzere birçok âlim, icmâın naklini sünneti ihtiva eden haberlerin aktarılmasına benzeterek bu konuda üçlü taksime yer vermişlerdir. Yani icmâın naklinin mütevâtir, iştihar/şöhret ve âhâd şeklinde olabileceğini söylemişlerdir.[31] Bilindiği üzere meşhur sünnetin bilgi değeri, itikadi ve ameli açıdan bağlayıcılığı hakkında özellikle Hanefî usul âlimlerinin önemli mülahazaları bulunmaktadır.[32] Genel olarak ifade edilecek olursa meşhur şeklinde nakledilen bilgi, mütevâtire yakın bir konumdadır. Bu durum Hanefî usul eserlerinde "ilmü't-tüma'nîne" tabiriyle ifade edilmiştir.[33]

Kanaatimize göre ilk bakışta bu konuda iki şey birbiriyle bağlantılı görünmektedir. Şöyle ki meşhur sünnet ile meşhur yolla nakledilen icmâ bilgisi arasında iştihar açısından ortak bir nokta bulunur. Ancak ilkinde Hz. Peygamber'den (s.a.s.) işitilen veya görülen bir bilginin nakledilmesi söz konusuyken meşhur tarikle nakledilen icmâda, tevâtür sayısına ulaşmayan bir çoğunluğun, müctehidlerin ittifak ettikleri iddiasını sonraki nesillere aktarmaları mevzubahistir.

Netice itibariyle bazı fıkıh usulü eserlerinde meşhur düzeyde aktarılan icmâdan söz edilmekle birlikte bu hususa dair örneklere yer verilmemiştir. Dolayısıyla şimdi hakkında en yoğun tartışmaların meydana geldiği bulunan âhâd yolla nakledilen icmâ meselesi üzerinde durulacaktır.

2.3. Haber-i Vâhid Olarak Nakledilen İcmâ ve Hükmü

Fıkıh usulü eserlerinin icmâ başlıkları altında incelenen önemli konulardan birisi icmâa dair bilginin âhâd yolla aktarılması meselesidir. Bazı çalışmalarda bu mevzuyla ilgili müstakil alt başlık bulunurken bir kısmında ise özel bir ayırım yapılmamış ve mesele daha çok icmâın kat'î veya zannî bir delil olduğuna dair tartışmalar kapsamında değerlendirilmiştir. Bu sebeple ilgili tartışmalar hakkında kısa bir bilgi aktarmak yerinde olacaktır.

Şer'î bir kaynak olarak icmâın delil değeri hakkında fukahadan üç farklı düşüncenin sadır olduğu söylenebilir. Hanefî fakihlerden Debûsî (ö. 430/1039)[34] ve

[30] Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb es-Sübkî, *el-İbhâc fî şerhi'l-Minhâc* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984), 2/394; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 6/487.

[31] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 1/302; Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 3/264; Teftâzânî, *et-Telvîh*, 2/103.

[32] Meşhur rivayetlerin bilgi değeri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. *Mehmet Ali Yargı, Meşhur Sünnetin Dindeki Yeri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009), 101-140.

[33] Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2/368; Yunus Apaydın, *İslam Hukuk Usulü* (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2018), 73.

[34] Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 23-24.

Serahsî (ö. 483/1090)[35] ile Şâfiî âlimlerden Ebû Bekir Sayrafî (ö. 330/941) ve Gazzâlî'nin (ö. 505/1111)[36], icmâı kat'î bir delil olarak, Râzî (ö. 606/1210)[37] ve Âmidî'nin (ö. 631/1233)[38] ise icmâı aslı itibariyle zannî bir kanıt olarak telakki ettikleri aktarılmaktadır. Ancak muhakkik usulcülerden Zerkeşî (ö. 794/1392) bu konuda bir ayırım yapılması kanaatindedir. Ona göre hakkında tüm ulemanın ittifak ettiği (örneğin sarîh-mütevâtir) icmâların kat'î, sükûtî icmâ gibi hakkında ittifak edilmeyen icmâ şekillerinin ise zannî olarak kabul edilmesi gerekir.[39]

İcmâın haber-i vâhid ile nakledilmesi konusuna gelinirse bu hususta âlimlerin iki farklı tavır sergilediği söylenebilir. Bunların ilki kat'î olması gereken icmâın bu özelliğine halel getirmesinden dolayı âhâd haberle sabit olmasını vuku bulması açısından mümkün görmeme eğilimidir. İkinci temayül ise şer'î ameli meselelerde zanna tabi olmanın caiz olmasından hareketle haber-i vâhid ile nakledilen icmâın geçerliliğinin kabul edilmesi yönündedir.

Şâfiî usulcülerden Gazzâlî (ö. 505/1111), icmâın kat'î bir delil olması, onunla kitap ve mütevâtir sünnet üzerine hükmedilebilmesinden hareketle haber-i vâhid ile nakledilen icmâın sabit olmayacağı kanaatindedir.[40] Zira haber-i vâhid sübut açısından kat'iyyet doğurmaz. Ayrıca Mutezilî usulcülerden Kâdî Abdülcebbâr'ın (ö. 415/1025) da bu kanaatte olduğuna dair bilgiler nakledilmiştir.[41]

Tespit edebildiğimiz kadarıyla haber-i vâhid ile nakledilen icmâın sabit olacağı düşüncesi ulemanın cumhuru tarafından benimsenen görüştür. Nitekim kaynaklarda belirtildiğine göre aralarında Pezdevî (ö. 482/1089) ve Serahsî'nin (ö. 483/1090) bulunduğu Hanefî usulcülerin çoğunluğu,[42] Hanbelîler, bazı Şâfiî âlimler ile İmâm Mâlik (ö. 179/795) ve Karâfî (ö. 684/1285)[43] bu kanaate sahiptir. Son olarak Âmidî (ö. 631/1233),[44] İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249)[45] ve Sübkî'nin (ö. 771/1370)[46] de bu düşünceye sahip olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır.

İlgili konuda olumlu bir yaklaşım sergileyen âlimler, birkaç farklı açıdan görüşlerini temellendirmişlerdir. Bu minvalde fikirlerini ispatlamaya çalışırken kimi zaman istikra bazen de kıyasa başvurmuşlardır. Bu konudaki temellendirmeleri maddeler halinde özetlemek mümkündür:

1. Haber-i vâhid ile aktarılan sünnet zannî bir niteliğe sahiptir. Fakat bu tür rivayetlerle amel etmenin caiz oluşu icmâ ile sabittir. Hal böyle olunca zannî bir

[35] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 1/295.
[36] Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 158.
[37] Râzî, *el-Mahsûl*, 4/152.
[38] Âmidî, *el-İhkâm*, 1/230-235.
[39] Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 6/388-389.
[40] Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 158.
[41] Eraslan, "Haber Naklinin Aklen Temellendirilmesi Bağlamında İcmâ Rivayetleri Üzerine Bir İnceleme", 462-466.
[42] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 1/302; Merdâvî, *et-Tahbîr*, 4/1689-1690.
[43] Karâfî, *Şerhu Tenkîhi'l-fusûl*, 332.
[44] Âmidî, *el-İhkâm*, 1/282; Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm el-İsnevî, *Nihâyetü's-sûl şerhu Minhâci'l-usûl* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 301.
[45] Ebü'l-Fadl Adudüddîn Abdurrahman el-Îcî, *Şerhu'l-Adud alâ Muhtasari'l-müntehâ'l-usûlî* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 2/371.
[46] Sübkî, *el-İbhâc*, 2/394; Merdâvî, *et-Tahbîr*, 1690.

haber ile amel etmek gerekiyorsa haddi zatında kat'î olan icmâ, âhâd yolla aktarıldığında onunla amel etmek evleviyetle icap eder. Zira zan, haber-i vâhid'in hem delaletinde hem de senedinde mevcut olabilir. İcmâ'daki zan ise zat yerine nakilde söz konusu olabilir.[47] Ancak burada kastedilen icmâın delaleti kat'î olan sarîh icmâ olduğunu belirtmek gerekir.

Ayrıca kat'î olan bir şeye (sarîh icmâ) muhalefet etme sonucundaki zarar ihtimali, zannî olana göre daha çoktur. Nakil konusunda hata ihtimali ise kat'îliğe bir zarar vermez. Bununla birlikte ilgili mesele hakkında olumlu değerlendirmelerde bulunan fakihler, haber-i vâhid'in zan ifade ettiği hususunda ulemanın ittifakının olduğunu ve dolayısıyla âhâd olarak aktarılan icmâın kat'î olması gibi bir şey kastetmediklerini ifade etmişlerdir. Fakat buna rağmen hasımlarının icmâın kat'î', haberin ise zannî olduğunu söyleyerek cevap verdiklerini aktarmışlardır.[48] Son olarak böyle bir icmâdaki zannın zann-ı galip olduğu ve kıyasa takdim edileceğine dair bilgiler de bulunmaktadır.[49]

2. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sözü, doğrudan işitenler açısından kesinlik ifade eder ve bağlayıcıdır. Ancak bu söz, sonraki nesillere âhâd rivayetler yoluyla aktarılmıştır. İcmâ konusunda da benzer bir durum söz konusudur. İcmâın oluştuğu dönemde yaşayanlar açısından bu bilgi kesinlik ifade ederken, sonraki nesillere haber-i vâhid olarak aktarıldığında zannîlik unsuru taşır. Buna rağmen bu bilgiyle amel etmek caizdir.[50] Zira zanna tabi olmak şer'î ameli meselelerde geçerli kabul edilmiştir.

Bu madde biraz daha detaylandırılacak olursa, Hanefî usulcülerden Pezdevî (ö. 482/1089), âhâd olarak aktarılan icmâın çıkış noktası itibariyle yakîn, nakil açısından ise zan ifade etmesi sebebiyle yalnızca amel gerektirdiğini belirtmiştir. Bunu kabul etmeyenlerin herhangi bir dayanağının olmadığını, icmâı reddetmenin dinin tamamının butlanı sonucunu doğuracağını da eklemiştir. Zira namazların sayısı, rekat sayıları, ibadetlerin vakitleri, zekat miktarları gibi dinin asılları tüm Müslümanların icmâı ile hasıl olmuştur. Ayrıca müellifin eserine yazdığı şerhte Abdülaziz el-Buhârî, ulemanın çoğunluğunun haber-i vâhid ile aktarılan icmâın amel gerektireceği kanaatinde olduğunu belirtmiştir.[51] Bununla birlikte böyle bir icmâın delil değeri açısından zannî olduğu aktarılmıştır.[52]

3. Genellikle icmâın müstenedi zannî olur. Zira naslar sübut açısından kat'î olsalar dahi icmâın senedi, nasların ıstılâhî manada zâhir anlamları[53] (zevâhir)

[47] Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravda*, 3/128-130; Teftâzânî, *et-Telvîh*, 2/103-104; Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr alâ Kitab et-Tahrîr* (Beyrût: Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1901), 3/115.

[48] Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 3/266; Merdâvî, *et-Tahbîr*, 4/1689-1692.

[49] Makdisî, *Ravdatü'n-nâzır*, 1/440-442; İbnü's-Sââtî, *Bedîu'n-nizâm*, 1/258.

[50] Âmidî, *el-İhkâm*, 1/281-282; Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravda*, 3/128-30.

[51] Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 3/265-266.

[52] Konuyla ilgili ayrıca bk. Tuğba Gül, *Pezdevî ve Semerkandî Örneğinde Hanefi Fıkıh Usulünde İcmâ* (Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018), 122-124.

[53] Hanefî usul anlayışında zâhir, sözün asıl sevk sebebi olmamakla birlikte kendisiyle kastedilen mananın harici bir karineye ihtiyaç duyulmadan anlaşılan, fakat te'vil ve tahsise de muhtemel olan lafızlar →

olduğu için zannîdir. Âhâd haberler ise hem sened hem de metin veya sadece sened açısından zannî olabilir. Bu durumda, haber-i vâhidin kat'î bir delile (icmâa) dayanak olamayacağı görüşünün kabul edilmesi, icmâa konu nasların zâhir anlamlarının da zannîlik barındırdığı gerekçesiyle kat'î bir delile müstened olamayacağını ortaya koyar. Netice itibarıyla, şer'î meselelerde zannı kabul etmemek, icmâyı tamamen reddetmeyi gerektirecektir.[54]

4. Âmidî'nin (ö. 631/1233) belirttiğine göre haber-i vâhid ile icmâın sabit olacağını düşünenlerin nastan delilleri bulunmaktadır. Zira Hz. Peygamber'e (s.a.s.) nispet edilen bir hadiste şöyle buyurduğu nakledilmiştir: "Biz zâhire göre hüküm veririz, Allah (c.c.) batın olanı üstlenmiştir."[55] Rivayette geçen zâhir kelimesindeki lâm-ı ta'rîf, istiğrak ifade ettiğinden bunun içerisine zannî bir delil olan haber-i vâhid ile sabit olan icmâ da dahil olmaktadır.[56]

Haber-i vâhid ile aktarılan icmâın hüccet olamayacağını savunan âlimler de görüşlerini çeşitli delillerle temellendirmeye çalışmışlardır. Söz konusu delillerin başlıcaları şöyledir:

1. Bu yönde düşünenlere göre icmâın âhâd olarak nakledilişini haber-i vâhide kıyas ederek ona delil değeri kazandırmak doğru değildir. Şöyle ki âhâd haberle amelin vacip oluşu, sahabenin bu hususta icmâ etmeleri sebebiyledir. Oysa ahad haberle gelen icmâın geçerli olduğuna dair kat'î bir nas veya icmâ bulunmamaktadır.[57] Dolayısıyla haber-i vâhid ile aktarılan bir icmâı, âhâd hadislerin nakline benzeterek geçerli saymak isabetli değildir. Zira usul meselelerin temellendirilmesinde kıyas geçerli değildir.[58]

2. Bu görüşte olan usulcülerin gerekçelerinden biri de zannî olan ahad haberin kuvvetli olan icmâa dayanak olamayacağıdır. Zira haber-i vâhid zan ifade etmesine karşın icmâ kat'îyet bildirir. Haliyle zannî olan bir şeyle kat'î olan bir şeyin sabit olması mümkün değildir.[59]

→

için kullanılan bir kavramdır. Diğer mezhep ulemasına göre ise zâhir, Hanefî usulündeki zâhir ve nassı kapsayan bir şekilde telakki edilmiştir.

[54] Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravda*, 3/128-130.

[55] (نَحْنُ نَحْكُمُ بِالظَّاهِرِ، وَاللهُ يَتَوَلَّى السَّرَائِرَ) Bu rivayet usulcüler arasında yaygın bir niteliğe sahiptir. Fakat tespit edebildiğimiz kadarıyla meşhur hadis kaynaklarında geçmemektedir. Ancak muhakkik âlimlerin hadis ilmine dair yaptıkları çalışmalarda bu rivayet ile ilgili bazı açıklamalar bulunmaktadır. Örneğin İbn Kesîr (ö. 774/1373), ilgili hadisin senedini bulamadığını, Hâfız Mizzî'ye (ö. 742/1341) bu rivayeti sorduğunda onun bunu bilmediğini aktarmıştır. Bununla birlikte mezkûr rivayetin mana açısından sahih hadislerde bir karşılığının bulunduğunu söyleyip "ben işittiğime göre hüküm veririm" gibi hadisleri zikretmiştir. Detaylı bilgi için bk. Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl İbn Kesîr, *Tuhfetü't-tâlib bima'rifeti ehâdîsi Muhtasari İbni'l-Hâcib* (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1996), 145-146. Ayrıca Şevkânî'nin (ö. 1250/1834) bu rivayetin sıhhatine dair birçok şahidin bulunduğuna dair beyanları bulunmaktadır. İncelemek için bk. Ebû Abdullâh Muhammed Şevkânî, *Neylü'l-evtâr şerhu Münteha'l-ahbâr*, thk. İsamüddin es-Sabâbetî (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1993), 1/360-361.

[56] Âmidî, *el-İhkâm*, 1/281.

[57] Âmidî, *el-İhkâm*, 1/281-282; Ebû Abdullâh Safiyyüddîn el-Hindî, *Nihâyetü'l-vusûl fî dirâyeti'l-usûl*, thk. Sâlih b. Süleymân el-Yûsuf - Sa'd b. Sâlim es-Süveyh (Mekke: el-Mektebetü't-Ticâriyye, 1996), 6/2665-2667.

[58] Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 158.

[59] Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravda*, 3/128.

3. Âhâd yolla aktarılan icmaın delil olamayacağını düşünlere göre müctehidlerin icmâları önemli bir durum olup bunun nakledilmesini gerektiren birçok gerekçe bulunur.[60] Ancak âhâd haberlerle aktarılan icmalarda söz konusu gerekçelerin bulunmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu durum haber-i vâhid ile aktarıldığı söylenen icmâ rivayetinin zayıf olduğuna dair bir şüphe doğurur.[61]

Mesele ile ilgili eleştirel ve olumlu yaklaşımları serdettikten sonra bu hususta yapılan birkaç farklı genel değerlendirmeyi zikretmek gerekir. Bu çerçevede Âmidî, konunun usulde delilin kat'îliğinin şart olup olmamasıyla bağlantılı olduğunu söylemiştir. Ona göre böyle bir şartı koşanların haber-i vâhid ile icmâın sabit olmayacağını düşündüklerini zikretmiştir.[62] Nitekim onun bu tespitinin doğru olduğu ifade edilmekle birlikte[63] mezkûr saptamanın pek isabetli olmadığı, meselenin icmâın aslı itibariyle kat'î veya zannî bir delil olması hususundaki telakkilerle ilişkili olduğu da belirtilmiştir.[64]

Fıkıh usulü eserlerinde âhâd olarak nakledilen icmâa dair bazı örnekler zikredilmiştir. Bunların en meşhur olanı Abîde es-Selmânî'den (ö. 72/691)[65] aktarılan şu sözdür: "Hz. Peygamber'in ashabı, öğle namazından önceki dört rekât sünnet namazı, sabah namazının ortalık aydınlanıncaya kadar geciktirilmesi (isfâr), iddeti devam eden kadının kız kardeşiyle evlenmenin haramlığı konusunda birleştikleri gibi hiçbir konuda uzlaşı sağlamamışlardır."[66] Bununla birlikte Abdullah b. Mes'ûd'a (ö. 32/652-53) cenaze namazındaki tekbirlerin sayısı sorulduğunda "dört, beş, yedi ve dokuz şeklindeki rivayetlerin teamülde bulunduğunu, fakat sahabenin dört tekbir getirerek namaz kıldıklarını gördüğünü" ifade etmesi de ha-

[60] Konunun ayrıntısı için bk. Muhammed Ahmed Muhammed Ali, "Devâî Nakli'l-İcmâ ve'l-Ameli bihi mea'l-İlmi bi'l-Hilâf", Mecelletü'l-Bühûsi'l-Fıkhiyye ve'l-Kânûniyye 43 (2023), 255-288.

[61] Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravda*, 129-130.

[62] Âmidî, *el-İhkâm*, 1/282.

[63] Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravda*, 3/130.

[64] Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 1/210.

[65] Ricâl bilgisine dair yazılan eserlerde Abîde es-Selmânî'nin Kûfe'nin önde gelen fakihlerinden ve güvenilir râvilerinden biri olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca kendisi muhadramûndan kabul edilmiştir. Detaylı bilgi için bk. Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Haydarabad; Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1371/1952), 6/91; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Bustî İbn Hibbân, *es-Sikât* (Haydarabad: Dâiratü'l-Me'ârifi'l-Osmâniyye, 1393/1973), 5/139.

[66] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 1/302; Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, 1/532; Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 3/265; Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi*, 2/309.
(مَا اجْتَمَعَ أَصْحَابُ النَّبِيِّ – عَلَيْهِ السَّلَامُ – عَلَى شَيْءٍ كَاجْتِمَاعِهِمْ عَلَى مُحَافَظَةِ الْأَرْبَعِ قَبْلَ الظُّهْرِ وَعَلَى إسْفَارِ الصُّبْحِ وَعَلَى تَحْرِيمِ نِكَاحِ الْأُخْتِ فِي عِدَّةِ الْأُخْتِ)

Rivayetin bu muhtevaya sahip olanı yalnızca buradaki mezkûr kitaplarda tespit edilmiştir. Bunun dışında haberin, isfâr ile ilgili kısım geçmeyen şekline dair rivayetler de bulunmaktadır. Bk. Muhammed b. Ahmed b. Ebû Sehl Şemsü'l-Eimme Serahsî, *el-Mebsût*, thk. Halîl Muhyiddîn el-Meyyis (Beyrût: Dâru'l-Marife, 1414/1993), 4/402; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi fî tertîbi'ş-şerâi*, 1/285; Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. İshâk b. Ahmed eş-Şiblî Gaznevî, *el-Gurratü'l-münîfe fî tahkiki ba'zi mesâ'ili'l-İmâm Ebî Hanîfe* (b.y.: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1406/1986), 137; Ebû Muhammed Fahruddîn Osman b. Ali Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzi dekâik* (Kâhire: Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1897), 2/108.

ber-i vâhid ile aktarılan icmâa örnek verilmiştir.[67]

Mezkûr örneklerden ilkine bakıldığında rivayette yer alan isfâr uygulamasıyla yalnızca Hanefîlerin amel ettiği, diğer mezheplerin ise bu görüşü benimsemediği görülmektedir.[68] Bu durum, haber-i vâhid yoluyla nakledilen icmâ rivayetlerinin teorik olarak kabul edilmesi ile bunların mezhepler tarafından fiilen bağlayıcı kabul edilmesi arasında bir fark bulunduğunu göstermektedir. Dolayısıyla icmâ hususunda olsa dahi âhâd rivayetlerin zan ifade ettiği ve bütün müctehidler nezdinde aynı derecede bağlayıcılık taşımadığı sonucuna ulaşılmaktadır. Ayrıca burada, konuya ilişkin bakış açıları ve temellendirmeler bağlamında öne çıkan birkaç hususa değinmek yerinde olacaktır. İlk olarak haber-i vâhidin ilim yerine amel gerektireceği hususunda tarafların ortak kanaate sahip oldukları söylenebilir. Nitekim âhâd rivayetlerin ameli iktiza etmesi sahabenin icmâına dayandırılmıştır.[69] Sahabenin icmâının geçerliliği hakkında ise cumhur-i ulema aynı kanaate sahiptir.[70]

Mesele ile ilgili istidlaller ekseninde üzerinde durulması gereken diğer bir konu istikranın niteliğidir. Zira ilgili konuda olumlu görüşe sahip olanlar, -yukarıda onların istidlallerinin zikredildiği ikinci maddede geçtiği üzere- icmâın oluştuğu dönemde yaşayanlar açısından icmâ bilgisinin kesinlik arz ettiğini düşünmektedirler. Ancak kişinin kendi döneminde yaşayan tüm müctehidlerin bir konu hakkındaki görüşlerine vakıf olmasının vukuen imkânı tartışmaya açık bir meseledir. Ayrıca bilinmektedir ki istikrada kat'î olan tam olanıdır.[71] Aksi takdirde nakıs bir şekilde yapılan istikranın zan ifade ettiği, bu durumun da meseleyi bir sarmala sevk edeceği söylenebilir. Dolayısıyla bir konuda icmâın olduğunu iddia etmek hem müşahede hem de nakil açısından önemli soru ve sorunları beraberinde getirmektedir.

Bütün bu tartışmalar birlikte değerlendirildiğinde, haber-i vâhid yoluyla aktarılan icmâ konusunun yalnızca rivayet teorisinin bir uzantısı olmadığı görülmektedir. Zira problem, bir taraftan nakledilen ittifakın gerçekten tahakkuk edip etmediğinin tespitiyle, diğer taraftan bu ittifaka dair haberin sıhhatiyle ilgilidir. Bu sebeple mesele, haber-i vâhidin bilgi değerinin yanı sıra icmâın bilinebilirliği ve doğrulanabilirliği problemine de temas etmektedir. Nitekim literatürde ortaya çıkan tartışmaların önemli bir kısmı, icmâın hücciyeti kadar onun gerçekleştiğine dair bilginin hangi derecede kesinlik ifade ettiği sorusu etrafında da şekillenmiştir.

[67] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 1/302-303; İbnü's-Sââtî, *Bedîu'n-nizâm*, 1/258; Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 3/265. (وَقَالَ ابْن مَسْعُود رَضِي الله عَنهُ فِي تَكْبِيرَات الْجَنَازَة كل ذَلِك قد كَانَ وَقد رَأَيْت أَصْحَاب النَّبِي صلى الله عَلَيْهِ وَسلم يكبرُونَ عَلَيْهَا أَرْبعا)

[68] Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Rüşd el-Kurtubî İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-müktesid*, thk. Ferîd Abdülazîz el-Cündî (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1425/2004), 1/105.

[69] Ebü'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tücîbî el-Bâcî, *el-İşâre fi usûli'l-Mâlikiyye* (Tûnus: el-Matbaatü't-Tûnisiyye, 1932), 54.

[70] Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 1/217.

[71] Abdulkuddüs Bingöl, "İstikrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/358-359.

2.4. İcmâın Nakli Bağlamında İcmâ Türlerinin Hiyerarşik Sıralaması ve Delil Değerleri

Fıkıh literatüründe delil değeri açısından icmâların hiyerarşik bir sıralamaya tabi tutulduğu yönünde bazı mülahazalar bulunmaktadır. Bu değerlendirmelerde, icmâın aktarım biçiminin oldukça belirleyici bir role sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple burada, icmâ türlerini en kuvvetliden başlayarak aşağıya doğru sıralayıp delil değerlerine ilişkin değerlendirmeleri aktarmak yerinde olacaktır.

1. Mütevâtir olarak nakledilen sahabenin sarih icmâı. Sahabe asrının sona ermesi şartıyla[72] geçerli olan bu icmâ, kitap ve delaleti kat'î mütevâtir haber gibidir. Dolayısıyla onun hücciyetini ve hükmünü inkâr etmek küfrü gerektirir. Ancak Âmidî'nin belirttiğine göre burada icmâın terettüp ettiği konunun zarûrât-ı dîniyye kapsamında olup olmamasına göre bir ayırım yapılması gerekir. Buna göre temel ibadetlerin farziyeti, nübüvvet ve tevhit inancı gibi hususlardaki icmâı reddeden tekfir edilirken, bunların dışındaki meselelerde gerçekleşen icmâı inkâr eden tekfir edilmez.[73] Bununla birlikte ilgili kapsamın belirlenmesinde icmâın ictihad ve nazara dayalı konuda tahakkuk etmesi ile naslarla yakinen bilinen mesele üzerinde gerçekleşmesi açısından yapılacak bir ayırımın temel kriter olarak kabul edilmesi daha kapsayıcı bir nitelik arz edebilir. Ayrıca sahabenin âhâd olarak nakledilen sarîh icmâının, mütevâtir olarak nakledilen sahabenin sarih icmâının bir alt derecesi olarak zikredilmesi gerekir. Nitekim sükûtî icmâ hakkındaki ihtilaflar ve onun delil değerine halel getiren ihtimaller haber-i vâhid hususundaki olasılıklardan daha çoktur.

2. Sahabenin sükûti icmâı. Kuvvet açısından ikinci sıradaki icmâ, sahabenin sükûti icmâıdır. Ancak sahabenin bir konudaki ittifakının icmâ sayılabilmesi için, ilgili meselede herhangi bir ihtilafın rivayet edilmemiş olması koşulu aranmaktadır. Ayrıca sahabenin sükûti icmâının nakil açısından bir ayırımı yapıldığında mütevâtir yolla nakledilse dahi kuvvet açısından sarîh icmâın altında yer alacağını ve delaleti açısından zan ifade edeceğini belirtmek gerekir. Bu şekildeki icmâ Hanefî usulcülerin ifade ettiği üzere meşhur haber niteliğinde olup ilmü't-tüma'nîne ifade eder. Dolayısıyla buradaki zan ayrı bir önem ve derecede kategorize edilmektedir. Sonuç itibariyle bu icmâı kabul etmeyen kişinin sapıklık ile tavsif olunacağı fakat tekfir edilmeyeceği ifade edilmiştir.[74]

3. Sahabe neslinden sonraki herhangi bir asırdaki müctehidlerin sarîh icmâları: Delil değeri açısından üçüncü sırada yer alan bu icmâda, hakkında icmâın gerçekleştiği konuda herhangi bir ihtilafın rivayet edilmemiş olması koşulu aranmaktadır. Bu şekildeki icmâın hükmü sahabenin sükûti icmâı ile aynıdır.[75]

4. Hakkında ihtilaf bulunan her türlü icmâ. Bu tür icmâlar, kuvvet açısından

[72] Âmidî, *el-İhkâm*, 1/256. İnkirâz-ı asr terkibiyle tabir edilen bu şartın, icmâın sarih veya sükûtî oluşu vb. durumlara göre geçerliliği hakkında usulcüler arasında ihtilaf bulunmaktadır.
[73] Âmidî, *el-İhkâm*, 1/282.
[74] Ebu'l-Fidâ Kâsım b. Kutluboğâ el-Cemâlî İbn Kutluboğâ, *Hulâsatü'l-efkâr şerhi muhtasari'l-Menâr*, thk. Hâfız Senâullâh ez-Zâhidî (b.y.: y.y., 1424/2003), 162.
[75] İbn Kutluboğâ, *Hulâsatü'l-efkâr*, 162.

dördüncü sırada yer almaktadır. Haber-i vâhid ile nakledilen ve icmâa mahal olan meselede önceki nesillerde ihtilaf bulunan icmâlar bu kabildendir. Hüküm bakımından sahih âhâd rivayetlerle aynı seviyede değerlendirilen bu icmâlar, kıyasa takdim edilecek bir konumda kabul edilir. Ancak bu tür icmâları inkâr eden kişi için herhangi bir şey terettüp etmez.[76]

Yukarıda sunduğumuz taksimin dışında sarîh mütevâtir, sarîh âhâd, sükûtî mütevâtir ve sükûtî âhâd olmak üzere farklı bir sıralamanın yapıldığı da görülmektedir.[77]

Literatürde yer alan mevcut tasniflerin çoğunlukla icmâın sarîh veya sükûtî oluşu yahut naklinin mütevâtir ve âhâd oluşu gibi belirli yönleri merkeze aldığı görülmektedir. Oysa çalışmada incelenen veriler, icmâın delil değerinin yalnızca bu unsurlardan biriyle açıklanamayacağını göstermektedir. Zira icmâın delil kuvveti, ittifakın gerçekleştiği nesil, ittifakın mahiyeti ve sonraki kuşaklara hangi yolla aktarıldığı gibi birden fazla unsurun birlikte değerlendirilmesini gerektirmektedir. Bu durum, icmâ türleri arasında daha ayrıntılı bir hiyerarşik tasnif yapılmasına imkân vermektedir. Bu doğrultuda aşağıdaki hiyerarşik tasnif önerilmektedir:

1. Sahabenin tevâtürle nakledilen sarîh icmâı.
2. Sahabenin meşhûr yolla nakledilen sarîh icmâı.
3. Sahabenin haber-i vâhid ile nakledilen sarîh icmâı.
4. Sahabenin tevâtürle nakledilen sükûtî icmâı.
5. Sahabenin meşhûr yolla nakledilen sükûtî icmâı.
6. Sahabenin haber-i vâhid ile nakledilen sükûtî icmâı.
7. Sahabeden sonraki bir neslin tevâtürle nakledilen sarîh icmâı.
8. Sahabeden sonraki nesillerin meşhûr yolla nakledilen sarîh icmâı.
9. Sahabeden sonraki nesillerin haber-i vâhid ile nakledilen sarîh icmâı
10. Sahabeden sonraki nesillerin tevâtürle nakledilen sükûtî icmâı.
11. Sahabeden sonraki nesillerin meşhûr yolla nakledilen sükûtî icmâı.
12. Sahabeden sonraki nesillerin haber-i vâhid ile nakledilen sükûtî icmâı.
13. Hakkında ihtilaf bulunan diğer icmâ çeşitleri.

Sonuç

Fıkıh usulünün tartışmalı meseleleri arasında yer alan icmâın nakledilmesi, nakil yolları ve delil değeri gibi hususların incelendiği bu çalışmada ulaşılan bulgular, icmâın delil değerini etkileyen temel unsurlardan birinin, onun gerçekleştiğine dair bilginin hem tahakkuk ettiği dönemdeki kimseler hem de sonraki nesiller tarafından bilinmesi olduğunu göstermektedir. Nitekim ilgili asırdaki insanlar ittifaka dair bilgiye müşahede yoluyla ulaşırken, sonraki topluluklar bu bilgiye nakil aracılığıyla ulaşmaktadır. Bu durum, klasik usûl literatüründe de vurgulandığı üzere, naklin keyfiyetini icmâın kaynak değerinin belirlenmesinde merkezi bir unsur haline getirmektedir.

[76] Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 31; Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi*, 2/309; İbn Kutluboğâ, *Hulâsatü'l-efkâr*, 162-163.
[77] Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravda*, 3/127.

Literatürde icmâın nakline ilişkin tartışmaların daha çok meşhur ve haber-i vâhid ile aktarılan icmâ etrafında yoğunlaştığı, mütevâtir rivayetle nakledilen icmâ hakkında ise neredeyse hiçbir menfi görüşün bulunmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim klasik usûl eserlerinde, özellikle Hanefî ve Şâfiî usûlcüler arasında, haber-i vâhid yoluyla icmâın nakledilmesi ve bunun delil değeri konusunda önemli tartışmalar yer almakta olup bu meselede fakihlerin iki zıt kanaate sahip oldukları görülmektedir. Âhâd yolla nakledilen icmâın ilim ifade etmediği cumhur-i ulema tarafından kabul edilmekle birlikte, fukahanın çoğunluğu onunla amelin gerekliliği kanaatindedir. Buna karşılık eleştirel yaklaşım benimseyenler, usulde kıyasın geçerli olmayışı ve kuvvet bakımından zayıf olanın güçlü olana delil olamayacağı gibi gerekçelere dayanmaktadır.

Haber-i vâhid yoluyla nakledilen icmâın sabit olduğu ve amel açısından bağlayıcılık taşıdığı görüşünü savunanlar ise delillerini, şer'î ve amelî meselelerde zanna tabi olmanın kabul edilebilirliğine dair sevâd-ı a'zamın ittifak etmiş olmasına dayandırmakta, ayrıca bu şekilde gerçekleşen ve nakledilen bir icmâın delil değerinin zannî bir mahiyet arz ettiğini ifade etmektedirler.

Çalışmada dikkat çeken bir diğer husus, icmâın nakline ilişkin problemlerin yalnızca rivayetlerin sıhhatiyle sınırlı olmadığıdır. Nitekim fürû fıkıh literatüründe yer alan bazı örnekler, "icmâ" kavramının her zaman usûl eserlerinde tanımlanan teknik anlamıyla kullanılmadığını göstermektedir. Bu sebeple bir meselede icmâ bulunduğuna dair nakiller değerlendirilirken, söz konusu ittifakın ümmet icmâını mı, belirli bir mezhep veya fakih çevresinde oluşan görüş birliğini mi ifade ettiğinin ayrıca araştırılması gerekmektedir. Bu durum, icmâın nakline dair tartışmaların yalnızca haber teorisiyle değil, nakledilen bilginin mahiyetiyle de yakından ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu çerçevede incelenen görüşler birlikte değerlendirildiğinde, icmâ nakillerine ihtiyatla yaklaşmanın ilmi açıdan daha sağlam bir yöntem olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bu ihtiyat, klasik literatürde yer alan icmâ nakillerinin bütünüyle değersiz olduğu anlamına gelmemektedir. Aksine söz konusu nakiller, nakil yolları, ittifakın mahiyeti ve icmâın gerçekleştiği nesil gibi unsurlar dikkate alınarak farklı derecelerde değerlendirilebilir. Bu sebeple çalışmada, icmâ türlerinin nakil biçimleri ve epistemik değerleri esas alınarak daha ayrıntılı bir hiyerarşik tasnif önerilmiştir. Böyle bir yaklaşımın hem klasik literatürde yer alan icmâ iddialarının daha sağlıklı değerlendirilmesi hem de günümüzde icmâ nakilleri üzerinden yapılan fıkhî ve usûlî tartışmaların daha tutarlı bir zeminde yürütülmesi açısından işlevsel bir çerçeve sunduğu düşünülmektedir.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The authors declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Artificial Intelligence Statement / Yapay Zeka Beyanı: No artificial intelligence tools were used in this study. / Bu çalışmada herhangi bir yapay zeka aracı kullanılmamıştır.

Kaynakça

Âmidî, Ali b. Muhammed el-. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. Abdurrezzâk el-Afîfî. 4 Cilt. Dımaşk-Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Basım, 1981.

Apaydın, Yunus. *İslam Hukuk Usulü*. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 6. Basım, 2018.

Bâcî, Ebü'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tücîbî. *el-İşâre fi usûli'l-Mâlikiyye*. Tûnus: el-Matbaatü't-Tûnisiyye, 3. Basım, 1932.

Basrî, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ali et-Tayyib. *el-Mutemed fî usûli'l-fıkh*. thk. Halîl el-Meys. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1982.

Bingöl, Abdulkuddüs. "İstikrâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/358-359. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Buhârî, Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed. *Keşfü'l-esrâr an usûli Fahri'l-İslâm el-Bezdevî*. 4 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.

Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *Kitâbü't-Ta'rîfât*. thk. Heyet. Beyrût: y.y., 1983.

Cüveynî, Ebü'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdullâh. *el-Burhân fî usûli'l-fıkh*. thk. Salâh b. Muhammed b. Uveyda. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

Debûsî, Ebû Zeyd ed-. *Takvîmü'l-edille*. thk. Halîl el-Meys. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.

Dönmez, İbrahim Kâfi. "İcmâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/417-431. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Ebû Muhammed Alî b. Ahmed el-Endelüsî İbn Hazm. *Merâtibü'l-icmâ fi'l-ibâdât ve'l-muâmelat ve'l-i'tikâdât*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.

Eraslan, Abdulvasıf. "Haber Naklinin Aklen Temellendirilmesi Bağlamında İcmâ Rivayetleri Üzerine Bir İnceleme". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/23 (Aralık 2019), 451-468. https://doi.org/10.35415/sirnakifd.607880

Gaznevî, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. İshâk b. Ahmed eş-Şiblî. *el-Gurratü'l-münîfe fî tahkiki ba'zi mesâ'ili'l-İmâm Ebî Hanîfe*. b.y.: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1406/1986.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Müstasfâ*. thk. Muhammed Abdüsselâm Abdüşşâfî. Beyrût: y.y., 1993.

Gül, Tuğba. *Pezdevî ve Semerkandî Örneğinde Hanefi Fıkıh Usûlünde İcmâ*. Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Güney, Necmeddin. *Satım Akdi Özelinde İslam Borçlar Hukukunda Garar*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013.

Hallâf, Abdülvehhâb. *İlmü usûli'l-fıkh*. Kâhire: Dâru'l-Akîde, 2006.

Hasan, Ahmed. *The Doctrine of Ijmâ in Islam*. İslamabad: Islamic Research Institute, 1976.

Hindî, Ebû Abdullâh Safiyyüddîn. *Nihâyetü'l-vusûl fî dirâyeti'l-usûl*. thk. Sâlih b. Süleymân el-Yûsuf - Sa'd b. Sâlim es-Süveyh. 9 Cilt. Mekke: el-Mektebetü't-Ticâriyye, 1996.

İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. Haydarabad; Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1371/1952.

İbn Emîru Hâc, Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed. *et-Takrîr ve't-tahbîr alâ Kitab et-Tahrîr*. 3 Cilt. Beyrût: Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1901.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed el-Endelüsî. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed el-Endelüsî. *el-Muhallâ bi'l-Âsâr*. thk. Abdülğaffâr Süleymân el-Bendârî. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2002.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed el-Endelüsî. *en-Nübzetü'l-kâfiye fî ahkâmi usûli'd-dîn*. thk. Muhammed Ahmed Abdulazîz. Beyrût: y.y., 1984.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Bustî. *es-Sikât*. 9 Cilt. Haydarabad: Dâiratü'l-Me'ârifi'l-Osmâniyye, 1393/1973.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl. *Tuhfetü't-tâlib bi-ma'rifeti ehâdîsi Muhtasari İbni'l-Hâcib*. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2. Basım, 1996.

İbn Kutluboğâ, Ebu'l-Fidâ Kâsım b. Kutluboğâ el-Cemâlî. *Hulâsatü'l-efkâr şerhi muhtasari'l-Menâr*. thk. Hâfız Senâullâh ez-Zâhidî. b.y.: y.y., 1424/2003.

İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Rüşd el-Kurtubî. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-müktesid*. thk. Ferîd Abdülazîz el-Cündî. 4 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1425/2004.
İbnü'l-Münzir, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm. *el-İcmâ*. thk. Fuâd Abdülmün'im Ahmed. Riyâd: Dâru'l-Müslim, 2004.
İbnü's-Sââtî, Muzafferuddîn Ahmed b. Ali. *Bedîu'n-nizâm*. thk. Sâd b. Garîr b. Mehdî es-Selmâ. 2 Cilt. b.y.: y.y., 1985.
Îcî, Ebü'l-Fadl Adudüddîn Abdurrahman. *Şerhu'l-Adud alâ Muhtasari'l-müntehâ'l-usûlî*. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
İsnevî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm. *Nihâyetü's-sûl şerhu Minhâci'l-usûl*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
Karadağ, Bekir. *Mutezile'nin Fıkıh Anlayışı (Ebû Bekir Esam Örneği)*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2023.
Karâfî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. İdrîs Şehâbeddîn. *Şerhu Tenkîhi'l-fusûl*. thk. Tâhâ Abdurraûf Sad. b.y.: y.y., 1973.
Kâsânî, Alâuddîn Ebû Bekr b. Mesûd b. Ahmed el-Hanefî. *Bedâiu's-sanâi fî tertîbi'ş-şerâi*. 7 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1406/1986.
Kasapoğlu, Saliha. "Şer'î Delillerde Öncelik Meselesi ve Anlama Yöntemine Etkileri". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/34 (Aralık 2018), 763-776. https://doi.org/10.14395/hititilahiyat.464842
Keleş, Ekrem. *İslam Hukukunun Kaynağı Olarak İcmâ*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 1994.
Koca, Ferhat. "Hanbelî Mezhebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/525-547. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
Makdisî, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn el-Cemmâîlî. *Ravdatü'n-nâzır ve cünnetü'l-münâzır fî usûli'l-fıkh alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed*. thk. Şabân Muhammed İsmâîl. 2 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Reyyân, 2. Basım, 2002.
Merdâvî, Ebü'l-Hasen Alâüddîn. *et-Tahbîr şerhu't-Tahrîr fî usûli'l-fıkh*. thk. Abdurrahman el-Cibrîn vd. 8 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-rüşd, 2000.
Molla Fenârî, Şemseddin Muhammed b. Hamza. *Fusûlü'l-bedâyi fî usûli'ş-şerâyi*. thk. Muhammed Hüseyin Muhammed Hasan İsmâîl. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.
Muhammed Ali, Muhammed Ahmed. "Devâî Nakli'l-İcmâ ve'l-Ameli bihi mea'l-İlmi bi'l-Hilâf". *Mecelletü'l-Bühûsi'l-Fıkhiyye ve'l-Kânûniyye* 43 (2023), 229-329.
Nas, Taha. "İcmâ Teorisi ve Bâkillânî'nin Etkisi". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/30 (2014), 17-53. https://doi.org/10.17335/sakaifd.219870
Râzî, Ebû Abdullâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn. *el-Mahsûl*. thk. Tâhâ Câbir Feyyâd el-Ulvânî. 6 Cilt. b.y.: y.y., 1418/1997.
Rıza, Muhammed Reşid. "el-Muhâveratü't-tâsi'a: et-Taklîd ve't-telfîk ve'l-icmâ". *Mecelletü'l-Menâr* 4 (1901), 959.
Semânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed el-Mervezî. *Kavâtıu'l-edille fi'l-usûl*. thk. Muhammed Hasan İsmâil eş-Şâfiî. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1999.
Semerkandî, Alâüddîn. *Mîzânü'l-usûl fî netâicü'l-ukûl*. thk. Muhammed Zekî Abdülberr. Katar: Matâbiu'd-Dûha el-Hadîse, 1984.
Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. Ebû Sehl. *Usûlü's-Serahsî*. thk. Ebu'l-Vefâ Afğânî. 2 Cilt. Haydarabad; Beyrût: Lecnetü İhyâi'l-Maârif en-Nu'mâniyye; Dâru'l-Marife, 1993.
Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. Ebû Sehl Şemsü'l-Eimme. *el-Mebsût*. thk. Halîl Muhyiddîn el-Meyyis. 31 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Marife, 1414/1993.
Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb. *el-İbhâc fî şerhi'l-Minhâc*. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984.
Şâfiî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *er-Risâle*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Mısır: Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1358/1940.
Şeltût, Mahmûd. *el-İslâm: Akîde ve şerîa*. Kâhire: Dâru'ş-Şürûk, 18. Basım, 2001.

Şevkânî, Ebû Abdullâh Muhammed. *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hakki min ilmi'l-usûl*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1999.
Şevkânî, Ebû Abdullâh Muhammed. *Neylü'l-evtâr şerhu Münteha'l-ahbâr*. thk. İsamüddin es-Sabâbetî. 8 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1993.
Şevkânî, Ebû Abdullâh Muhammed. *Veblü'l-ğamâm alâ Şifâi'l-üvâm*. thk. Muhammed Subhî Hasan Hallâk. 2 Cilt. Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1995.
Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd. *et-Telvîh ale't-Tavdîh li metni't-Tenkîh*. 2 Cilt. Kâhire: Matbaatü Muhammed Ali Sabîh ve Evladihî, 1957.
Tûfî, Ebü'r-Rebî Necmüddîn Süleymân. *Şerhu Muhtasari'r-Ravda*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 3 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1987.
Yargı, Mehmet Ali. *Meşhur Sünnetin Dindeki Yeri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009.
Yenidoğan, Adem. "İmâm Şâfiî (ö. 204/820)'nin İcmâ Anlayışı". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 13/1 (2013), 89-106. https://doi.org/10.5281/zenodo.3344408
Zerkeşî, Ebû Abdullâh Bedrüddîn. *el-Bahru'l-muhît fî usûli'l-fıkh*. 8 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Kütübî, 1994.
Zeylaî, Ebû Muhammed Fahruddîn Osman b. Ali. *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzi dekâik*. 6 Cilt. Kâhire: Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1897.
Zühaylî, Muhammed Mustafa. *el-Vecîz fî usûli'l-fıkhi'l-İslâmî*. 2 Cilt. Katar: İdâratü'ş-Şüûni'l-İslâmiyye, 2. Basım, 2006.